

שכנים, שכונות, שכונתיות: החיים העירוניים בפלשתינה-א"י המנדטורית / אליה אתקין

מאגנס, 2025. 403 עמודים

סוקרת: ליאת טאוב⁷

בספרה **שכנים, שכונות, שכונתיות: החיים העירוניים בפלשתינה-א"י המנדטורית** מציבה אליה אתקין את השכונה העירונית כיחידה אנליטית מרכזית להבנת התהוותה של החברה העירונית היהודית בתקופת המנדט. הספר, שמבוסס על עבודת הדוקטורט של המחברת, בוחן את האופן שבו המרחב השכונתי – כמרחב פיזי, חברתי ופוליטי – עיצב דפוסים של שכונות, קהילתיות, אזרחות מקומית ויחסי כוח, וכיצד חיי היום-יום בשכונות שימשו זירה שהתלכדו בה תהליכים לאומיים, מעמדיים ומגדריים.

אתקין ממקמת את מחקרה במגמת המחקר המכונה "המפנה המרחבי", הרואה במרחב גורם פעיל בעיצוב תהליכים חברתיים, ולא רק רקע ניטרלי להתרחשותם. מתוך נקודת מוצא זו, השכונה משמשת עבודה עדשה פרשנית שדרכה היא ניגשת אל המקורות ההיסטוריים, משרטטת את תהליכי התהוותה של החברה העירונית בארץ ישראל המנדטורית, ומראה את האופן שבו מאפייני המרחב והשימושים בו עיצבו סולידריות מעמדית, יחסי שכונות, עימותים לאומיים ופוליטיקה של פטרונות ממסדית.

⁷ דוקטורנטית, אוניברסיטת חיפה, החוג להיסטוריה של עם ישראל. עוסקת במחקר על שוק העבודה בתקופת המנדט

עיסוק בעבר עירוני קרוב בזמן ובמרחב מציב אתגר מתודולוגי מוכר: העבר, כמאמר הציטוט הידוע, הוא אכן ארץ זרה, ושם עושים דברים אחרת (Hartley, 1997, p. 7),⁸ אך במחקר העבר הקרוב מתעוררת תחושה לימנילית שבה הזר והמוכר מתקיימים בד בבד. במרחב כזה קל להיסטוריונית להתפתות להאמין שהיא מבינה את השפה, מזהה את הטיפוסים וחולקת עימם את אותה מנטליות. אחת החוזקות הראשונות שהתבלטו בקריאת הספר היא מודעותה של אתקין למלכודת האנכרוניזם, והימנעותה מקריאת העבר דרך משקפי ההווה. כך, למשל, בדיוניה ביחסים המורכבים בין ערבים ליהודים בשכונות עירוניות בתקופת המנדט היא מנמנת מלהשליך עליהם תפיסות שנוצרו לאחר 1948, ומאפשרת לקוראיה להתבונן במאורעות העבר כפי שהם נחשפים מן המקורות, בלי לכבול אותם בהכרח למטען לאומי עכשווי.

זהירות מתודולוגית זו קשורה גם לשאלה רחבה יותר: אמינות הסיפור ההיסטורי. אפשר לדמות כתיבה היסטורית למעשה אריגה מפיסות חוטים וסיבים בודדים, שיש לשזור אותם בתבונה ובו בזמן להותיר את ה"חורים בעלילה" גלויים לעין. דווקא חשיפת המרווחים, לצד הצעת קצות חוט והסברים אפשריים, הן תנאי ליצירת האמון של הקוראים. אם המקורות הראשוניים הם חוטי הערב באריג, את חוטי השתי יוצרת המסגרת התאורטית. לבסוף, החיבור בין פריטי המידע והצעת פרשנות מתקבלת על הדעת יעניקו לאריג את משמעותו. אתקין עושה שימוש מודע ושקוף בכל הכלים הללו וטווה סיפור היסטורי עשיר, קוהרנטי ומעורר אמון.

הספר מחולק לשלושה שערים, המובילים את הקוראים מן ההקשר ההיסטורי הרחב אל חיי השכונה, ומשם אל התנסויות חברתיות שעוצבו על ידי המרחב ובה בעת עיצבו אותו. השער הראשון מציע רקע היסטורי להקמת שכונות עירוניות בתקופת המנדט, מתאר את מגוון הדגמים השכונתיים שהתפתחו, ואת המוסדות שפעלו בהן וניהלו את חייהן. השער השני, שהוא לב עבודת המחקר של אתקין, מוקדש לתהליך ההקמה וההתבססות של שלוש שכונות שוליים עירוניות ולחיי היום-יום שהתפתחו בהן: בת גלים בחיפה, בית וגן בירושלים, ושכונת התקווה בתל-אביב. בשער השלישי בוחנת אתקין את מערכות היחסים בין תושבי השכונה, בינם ובין המרחב הפיזי, ובינם ובין מוסדות שכונתיים וחוץ-שכונתיים כתופעות חברתיות עירוניות מובחנות.

⁸ "The past is a foreign country: they do things differently there"

הבחירה בשלוש השכונות שעומדות במרכז הספר מעוררת תהייה – למה דווקא הן ולא אחרות? אתקין מצהירה בגלוי שאינה מתיימרת לשרטט תמונה היסטורית מקיפה של כלל השכונות העירוניות בתקופת המנדט, וההתמקדות המודעת בשכונות פריריאליות, שהוקמו על ידי קבוצות שפעלו בשוליים של מרכזי הכוח הלאומיים, משרתת את מטרתה (עמ' 23–24), ועל כך, מיי.ד. חשוב, אם כן, לקרוא את הספר במידה של זהירות. אף שהפריזמה המחקרית שמציעה אתקין היא מרתקת ויכולה להניב תובנות שחורגות מגבולות מקרי המבחן, יש לזכור שמאפייניהן הייחודיים של השכונות הללו עשויים להגביל את היקפן של המסקנות באשר לשכונתיות הארץ-ישראלית בכללותה.

מהו אפוא היתרון בבחירת שכונות שהוקמו בשולי המרחב העירוני? בידודן היחסי של השכונות מאפשר לאתקין לבחון אותן כיחידה הבסיסית שארגנה לא רק את חיי היום-יום של תושביהן, אלא גם את הפוליטיקה המקומית שהתפתחה בהן – פוליטיקה של אזרחות שכונתית שעודדה מעורבות ואקטיביזם מקומי. אתקין מיטיבה להציג את התהליכים השכונתיים הללו בתוך ההקשר הרחב שבו התגבשו שכונות יהודיות בתקופת המנדט: חברה עירונית בהתהוות בעלת צביון לאומי-ציוני, ריבוי מהגרים ממקומות שונים, וריבוד מעמדי. השילוב בין דפוסי המגורים בשכונה, מעמדם הכלכלי של תושביה והתלות שלהם ברשתות תמיכה מקומיות וארציות ובין שייכותם לפרויקט הציוני הוליד צורה ייחודית של שכונתיות – זוהי השכונתיות הארץ-ישראלית. הזיקות הללו – בין "המקום הקטן" ובין "המקום הגדול", בין הפוליטיקה השכונתית ובין הפוליטיקה הלאומית, בין "שכנים אינטימיים"⁹ ובין מנגנוני ההסתדרות, בין היום-יום ובין הפרויקט הלאומי הגדול, בין הלאומיות ובין ההיגיון הקולוניאלי – הן שהניחו את היסודות לתרבות העירונית בארץ ישראל.

אחד החלקים המעניינים ביותר במחקר של אתקין הוא האופן שבו היא בוחנת את יחסי הגומלין בין יהודים לערבים, בין יהודים לבריטים ובין קבוצות עדתיות יהודיות דרך הפריזמה של חיי היום-יום בשכונות. אף שהרכב האוכלוסייה בשכונות שנחקרו משקף הבחנות לאומיות, דתיות ומעמדיות, הרי בתוכן נרקם מארג של יחסים שלא התיישב לגמרי עם ההפרדות הללו. באמצעות סקירה של מקומות בילוי (כמו בית קולנוע וחוף הים), יחסי מסחר (כמו מוכרי ירקות ומתווכי קרקעות), יחסי עבודה (כמו העסקה של עובדי בניין ועוזרות בית), ניהול תשתיות (כמו הספקת מים וניקוז מי גשם) ושירותים שכונתיים (כמו פינוי

⁹ שכונות אינטימיות, כפי שהיא מוגדרת בספר, היא דפוס "מגורים משותפים של כמה משפחות או משפחה ודיירי משנה באותה יחידת מגורים", שהיה אופייני בחיים העירוניים בתקופת המנדט (עמ' 23).

זבל וסלילת דרכים), משרטטת אתקין תמונה מורכבת של מגעים חוצי גבולות קבוצתיים. הקשרים החברתיים-כלכליים ויחסי התלות שהתפתחו הובילו לשיתופי פעולה ולחיכוכים. קשרים אלה חושפים מציאות שאינה מתיישבת בהכרח עם גבולות הנרטיב הלאומי (ראו למשל בעמ' 165–166, 216).

שלושה מושגי מפתח מלווים את הספר לכל אורכו. הם מופיעים כבר בכותרת הספר – שכנים, שכונות ושכונתיות – ומשמשים את אתקין לבחינת הזיקות בין יחידים וקבוצות ובין המרחב שהם פועלים בו. השכונה העירונית כטריטוריה בעלת גבולות, השכנים כתושבים שחיים ברמת סמיכות גבוהה, והשכונתיות כמצב קרבה החורג ממערכות יחסים בין-אישיות ומעצב את אופי היחסים, הם הכלים הפרשניים שבאמצעותם המחברת קושרת בין הגורמים הפיזיים, החברתיים, הכלכליים והפוליטיים.

בתוך כך מעניקה אתקין מקום חשוב גם לממד המגדרי של החיים השכונתיים, ובכך מצטרפת למסורת מחקר הבוחנת את הקשר בין מרחב למגדר. הטענה ולפיה חלוקת התפקידים המגדרית במרחב הביתי ובמרחב הציבורי בארץ ישראל השפיעה על עיצוב המרחב הפיזי ועל השימושים שנעשו בו אינה חדשה, והיא כבר הופיעה במחקרים שהראו את האופן שבו המרחב הפיזי משעתק ומעצב יחסי כוח מגדריים (ראו למשל: חכם, 2020; טנא, 2010). חידושה של אתקין נעוץ באופן שבו היא קושרת בין חלוקת התפקידים המגדרית ובין התהוות השכונתיות הארץ-ישראלית. באמצעות הצבתן של נשים כגורמים בעלי סוכנות (agency) משמעותית בתחומי השכונה, המנוצלת ליצירת רשתות חברתיות, תמיכה הדדית ואקטיביזם חברתי, אתקין משתמשת במגדר ככלי ניתוח להבנת תהליכים של התפתחות חברתית. גם במרחב הביתי, בתוך מערכת היחסים שהיא מכנה "שכנות אינטימית", נשים היו גורם מרכזי בעיצוב יחסי הגומלין בין דיירי הבית ובהשתתת נורמות חברתיות.

במהלך הקריאה בספר, קשה לקוראת שלא להשוות בין השכונות ודפוסי השכונתיות מתקופת המנדט ובין המציאות העירונית בישראל של ימינו. עולות ובאות מחשבות על הדרכים שבהן חוסר תכנון, פיקוח לקוי, הזנחת תשתיות חיוניות והדרה אתנית, לאומית, מגדרית ומעמדית ממשיכים לעצב את תחושת הביטחון, השייכות והניכור של התושבים העירוניים, את הפערים המעמדיים ואף את הקיטוב הפוליטי. אם יש לקח מרכזי שעולה מעבודתה של אתקין בנוגע לימינו אנו, הרי הוא הצורך לשלב בין המערכות הפורמליות העכשוויות של תכנון עירוני וביטחון סוציאלי ובין רשתות תמיכה קהילתיות שיש בהן מידה של אינטימיות. בלי הרכיב של הקרבה והשייכות המקומית, נדמה שנתקשה לבסס תחושה ממשית של רווחה במרחב העירוני.

■ סקירת ספרים חדשים

מקורות

חכם, מ' (2020). **הבית שבבית: שיח דומסטי והמצאת האשכנזיות המודרנית 1920–1970**. גמא.

טנא, ע' (2010). **הבתים הלבנים ימלאו: חיי יומיום בדירות תל אביב 1924–1948**. הקיבוץ המאוחד.

Hartley, L. P. (1997). *The go-between*. Penguin Books.